

ҚАДИМГИ ҲИНДИСТОН ТАРИХИНИ ЎРГАНИШДА ЭПИГРАФИК ВА НУМИЗМАТИК МАНБАЛАРНИНГ ЎРНИ

АБДУЛЛАЕВ УЛУҒБЕК

Тарих фанлари номзоди, ТошДШИ

Аннотация. Ушбу мақолада Ҳиндистоннинг қадимги даврини ёритишида муҳим аҳамият касб этувчи эпиграфик ва нумизматик манбалар таҳлил қилинган ва умумлаштирилган. Муаллиф ўзбек, рус ва хорижий тиллардаги тадқиқотлар асосида эпиграфик ва нумизматик манбаларнинг Қадимги Ҳиндистон тарихини ўрганишдаги аҳамиятини ёритган.

Таянч сўз ва иборалар: Қадимги Ҳиндистон, ёзма манбалар, эпиграфик ва нумизматик манбалар, Ашока, Гунталар давлати, сутра ва шастралар, санскрит ва тамил тилларидаги манбалар, ҳукмдор эдиктлари ва фармонлари.

Аннотация. В данной статье автор рассматривает значение эпиграфических и нумизматических источников в изучении истории древней Индии. Автор на основе узбекских, российских и зарубежных исследований выделяет значения эпиграфических и нумизматических источников для изучения древней истории Индии.

Опорные слова и выражения: древняя Индия, письменные источники, эпиграфические и нумизматические источники, Ашока, государство Гуптов, сутры и шастры, источники на санскрите и тамильском языке, распоряжения и указы государя.

Abstract: In this article the author described the meaning of epigraphic and numismatic sources in researches of ancient history of India. The author allocated the meaning of epigraphic and numismatic sources in researches of Ancient Indian history.

Keywords and expressions: ancient India, written sources, epigraphic and numismatic sources, Ashok Gupta Empire, sutras and shastras, sources in Sanskrit and Tamil, orders and decrees of the emperor.

Ҳар бир халқ тарихини ўрганишда унинг бугунги ривожланиши хусусиятларини тўғри англаш учун унинг қадимий тарихига мурожаат этишга тўғри келади. Айниқса, бу Ҳиндистон каби қадимги ва мўъжизакор мамлакат учун ниҳоятда долзарбдир. Чунки унинг бугунги иқтисодий, сиёсий, маданий ривожланишида қадимги ҳинд тамаддунининг ўрни бекиёсдир. Шу ўринда Қадимги Ҳиндистон тарихига оид эпиграфик ва нумизматик манбаларни ўрганиш, тадқиқ этиш долзарб вазифалардан биридир.

Қадимги Ҳиндистон тарихи ва маданиятини ўрганишда эпиграфик манбалар муҳим ўрин эгаллайди. Бунинг қатор сабаблари мавжуд. Энг муҳими эпиграфик ёдгорликлар кўп ҳолларда маълум воқеа-ҳодисалар тўғрисида маълумот берувчи бирдан-бир манбадир. Шундай эпиграфик ёдгорликлардан бири – подшо Ашока (мил. авв III асрда яшган) ёдгорлигидир. У қадимги Ҳиндистондаги маурийлар сулоласининг шу даврдаги тарихини акс эттирувчи ягона ишончли ман-

бадир, синхрон ҳужжатдир. Манбада нафақат Ашока ҳукмронлиги, балки Маурийлар салтанати ҳақида бошқа ҳеч қерда учрамайдиган қимматли маълумотлар бор. Қадимги Ҳиндистон тарихи хронологиясидаги чалкашликларга ҳам эпиграфик ёзма манбалар ойдинлик киритади.

Қадимги Ҳиндистон тарихига оид ёзма адабий манбалардан фарқли ўларок, эпиграфик ёдгорликларда воқеа-ҳодисалар аниқ қайд қилинади. Сиёсий ва маданий ҳаётга оид воқеалар баёни қисқа ва лўнда акс эттирилади.

Бунга Жунагадхадаги Рудраман битиклари яққол мисол бўла олади. Унда ҳукмдорлар Чандрагупта, Ашока ва Рудраманлар даврида олиб борилган ирригацион ишлар ва сув кўтаргичлар ҳақида маълумотлар акс этирилган. Битикда подшоларнинг катта ер ва инъомларини ибодатхоналарга берганлари, шунингдек, бой ва аслзода инсонларнинг инъомлари тўғрисида ҳам маълумотлар келтирилган. Улар шу даврдаги ўзаро муносабатлар ҳақида маълумот бериб, реал воқе-

ликни ўзида мужассам этган. Кўп марталаб қайта ёзилган, кейинчалик таҳрир қилинган ёзма манбалардан фарқли равишда эпиграфик манбалар ўз даври ҳақида энг ҳаққоний ва ишончли манба эканлигига ҳеч қандай шубҳа йўқ. Эпиграфик манбаларнинг қимматлилиги шундаки, уларда воқеалар тузувчининг аниқ ва синхрон баёни асосида битилади ва шу давр сиёсий тарихини аниқ ифодалайди. Адабий ёзма манбаларда эса, аниқлик ва синхронликни тўлиқ тиклаб бўлмайди. Шунинг учун бугунги кундаги Қадимги Ҳиндистоннинг сиёсий тарихига оид маълумотларимиз деярли тўлалигича эпиграфик маълумотларга асосланади.

Эпиграфик ёдгорликларнинг маълумотлари ёзма манбаларда ўз аксини топган бўлса ёки воқеалар кетма-кетлиги ёзма манбада ҳам зикр этилган бўлса, бу эпиграфик ёдгорликнинг қадри янада оширади. Бу шу даврдаги воқеа-ҳодисалар кетма-кетлигини тўлиқ ва пухта ўрганишга, шунингдек, ёзма манбанинг объективлигини таққослашда жуда кўл келади. Шу ўринда Маурийлар салтанати давлат бошқарувини ўрганишда подшо Ашока эдикти ва Артхашастри маълумотлари¹, шунингдек, Индики салафкийлар элчиси Мегасфеннинг ёзма манбаларида маълумотларнинг бир-бирига муқобиллиги юқоридаги фикрларимизнинг далилидир.

Шу билан бирга эпиграфик маълумотларни татбиқ этиш тадқиқотчига маълум даражада қийинчиликлар ҳам туғдиради. Кўп асрлар олдин ёзилган, шундан кейин бирор марта таҳрир қилинмаган ва бизгача етиб келган эпиграфик ёдгорликларни ўқиш ва таржима қилиш катта қийинчиликлар келтириб чиқаради. Эпиграфик ҳужжатларнинг аксарият қисми брахми шрифтида битилган бўлиб, кўп ҳолларда матн кетма-кетликда сўз ва ибораларга ажратилмаган ҳолда битилган. Брахми шрифтидаги битиклар Д. Принсеп томонидан илк бор ўқилганига 150 йилдан ортиқ вақт ўтган бўлса ҳам тадқиқотчилар ҳозир ҳам Қадимги Ҳиндис-

тон тарихига оид брахмидаги битикларни ўрганишда ва изоҳ қилаётганда қийинчиликларга дуч келадилар.

Кўпинча тадқиқотчи олдида эпиграфик манбанинг битилган даврини аниқлашда муаммолар келиб чиқади. Ёзув услуби, тили ва матн мазмуни битикларнинг хронологик чегараларини аниқлашга ёрдам беради. Лекин баъзида хронологик давр шунчалик катта бўлиши мумкинки, бу ҳол битикнинг қийматини тушириб юбориши мумкин. Аммо битикнинг аниқ санаси ва ҳукмдор исми матнда ўз аксини топган бўлса, бу унинг қадри, қийматини ошириб юборади ва уни тадқиқ қилувчилар сонини оширади. Тадқиқотчиларнинг фикрича, Қадимги Ҳиндистон тарихига оид эпиграфик манбаларнинг камчилиги ҳақида гап кетганда тадқиқотчилар тўғри қайд этганидек, уларнинг кўпчилигида панегерик ва поэтик унсурлар кўп бўлиб, баъзида улар реал тарихий воқеликни акс эттирмайди. Бу хусусият, айниқса, прошастри (панегерик) битикларида кўп учрайди. Одатда, уларда подшоҳ ва зодагонлар ҳаддан зиёд улуғланади. Аммо баъзи ҳолларда панегерик битиклар Қадимги Ҳиндистон тарихини ўрганишда муҳим манба вазифасини ҳам ўтайди.

Гупталар даври ҳақида маълумот берувчи (айниқса, сиёсий тарихига оид) машхур Оллоҳобод битиклари, у гупталар сулоласининг вакили подшо Самудрагуптага (милодий IV аср) тегишли. Бу ўзига хос панегерик битик зодагон Харишен томонидан битилган бўлиб, унда гупт подшосининг зафарли юришлари ва муваффақиятли бошқарув даври ёритилган. Битикда харбий ҳаракатлар ва аниқ босиб олинган ҳудудлар ҳақида муҳим муфассал маълумотлар қайд этилган.

Эпиграфик манбаларнинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири матннинг нисбатан қисқалигидир. Баъзи битиклар бир неча қатордан иборат. Бу матнларни ёзишдаги қийинчиликлар ва “ёзув материали”нинг ўзига хослиги тош ёки металлга ўйиб ёзилганлиги сабаблидир.

¹ Архашастра или Наука политики. – М., 1989.

Битиклар мазмунига кўра икки турга бўлинади: давлат вакиллари ва хусусий бирор бир шахс томонидан ёзилган битиклар. Биринчилари ҳукмдор ёки юқори лавозимли амалдорлар топшириғи билан битилган. Уларда ҳукмдор фармонлари, инъомлари, катта тухфалари, бинолар, саройлар қурилиши ҳақида баён этилади (мемориал битиклардир). Бу битиклар туркумига подшо Калинги Кхаравел (милoddан аввалги I аср) буйруғига биноан битилган матнлар ёрқин мисол бўла олади. Битик Хатхигумпхе манзилидан топилган бўлиб, унда ҳукмдорнинг ёшлиғи, билим олиши, фан ва маданият соҳасидаги ютуқлари, тахтга чиқиши, сўнгра хронологик тартибда ҳукмронлик йиллари баён этилган. Битикда ибодатхоналар қурилиши, каналлар, саройлар, ҳарбий юришлари ва ҳоказолар акс этган. Битик муаллифи ҳукмдорнинг саҳийлиғи, мардлиғи, ҳарбий муваффақиятларини улуғлайди. Битик Ҳиндистон тарихига оид қимматли манба бўлиб хизмат қилади.

Давлат битиклари Қадимги Ҳиндистон тарихини ёритишда тарихий воқелик ва маданий ҳаётнинг турли жабҳаларини сиёсий тарих, давлат бошқаруви, ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ҳақида ҳикоя қилади. Қадимги Ҳиндистон ёзув анъаналаридан келиб чиққан ҳолда ҳукмдор эдиктлари ва фармонлари бир неча турга бўлинади: (раджа-шасана) инъомларни рўйхатга олиш, (дана-шасана) битиклар, ҳукмдорнинг эзгу ишлари (прасада-асана) ва ҳоказолар. Бизгача кўплаб ҳукмдорлар номидан битилган инъом битиклари, уларда ҳукмдорнинг турли диний табакалар, роҳиблар, ибодатхоналарга қилган хайриялари акс этирилгани етиб келган.

Эпиграфик манбалар битилган ашёларга қараб ҳам тавсифланади. Кўп ҳолларда битиклар тошга ўйиб ёзилган (қоялар, устунлар, лавҳалар, ғиштлар), металл ёстиқчалар, керамика, ёғоч ва кам ҳолларда суякка битилган. Ёғочга ёзилган қадимги битиклар Ҳиндистон иқлими туфайли бизгача етиб келмаган. Фанга дарахт пўстлоғида битилган оз сонли битикларгина маълум. Шу ўринда юнон тарихчиси

Неархнинг ипакка битилган адабий шастрлар ҳақидаги маълумоти ҳам қимматлидир. Палма барглари Қадимги Ҳиндистонда асосий ёзув материали бўлганлиги ҳақида ҳам кўплаб маълумотлар учрайди. Ҳукмдорлар фармонлари, амалдорларнинг буйруқлари қадимда палма баргларига ёзилган бўлса керак. Энг муҳим воқеа ва ҳодисалар эса, сақланиб қолиш учун эпиграфик ашёлар материалга битилган. Афсуски, Ҳиндистон иқлими палмага ёзилган матнларнинг кўп қисмини йўқ қилиб юборган. Сақланиб қолingan қисмлар, асосан, Шимолий Ҳиндистон ҳудудларидан топилган ва нисбатан кечроқ давр воқеалари ҳақида ҳикоя қилади. Марказий Осиё Будда ибодатхоналаридан топилган манускрипт битиклар ҳам қимматга эга.

Юқорида таъкидлаганимиздек, қадимги ҳинд эпиграфик битикларининг аксарият қисми брахми шрифтидадир. Унинг келиб чиқиши тўғрисида ҳозирги кунгача аниқ маълумотлар йўқ. Ҳинд ёзма хатининг шаклланиш жараёнида брахми шрифти ҳам бир неча ривожланиш босқичларини босиб ўтган. Милoddан аввалги III асрдан бошлаб Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбида кхароштхи шрифти ёйила бошлади. Ҳинд-юнон битиклари ва ҳаттоки, Ашока давридаги битикларнинг аксарияти юнон тилида ёзилган. Оромий ёзувдаги битиклар Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбидаги баъзи ҳудудларда сақланиб қолган. Бизнинг эра бошларидан Ҳиндистоннинг жанубий ҳудудларида брахми шрифти асос бўлиб хизмат қилган дравид шрифти шаклланди. Олимларнинг фикрича, у тамил ва жанубий Ҳиндистонда кейинроқ вужудга келган шрифтларнинг асосини ташкил этади.

Эпиграфикада санскрит хати Шимолий Ҳиндистонда милoddан аввалги I асрнинг иккинчи ярмидан қўлланила бошланди ва милoddий III асрга келиб кенг тарқалди. Кейинроқ санскрит Жанубий Ҳиндистонга ҳам ёйилди. Бу ердаги санскрит ёзувидаги эпиграфик битиклар III аср охири IV аср бошларига тегишлидир. Аммо санскрит таъсири олдинроқ ҳам кузатилган.

Кушон даврига оид битиклар ҳам тадқиқотчилар учун қизиқиш уйғотади. Бу битиклар кўп ҳолларда санскрит шрифти билан бирга қўлланилган. Лекин санскрит аста-секин бошқа шрифтларни сиқиб чиқарган, бироқ халқ ичида прокрит тили узоқ давргача муомалада бўлган. Хукумат битикларида асосий ёзув санскрит ёзуви бўлиб қолди, ҳукмдорлар уни сунъий равишда ривожланишига катта эътибор берди. Гупталар даврида санскрит эпиграфиканинг асосий тили бўлиб қолди.

Санскрит билан бир қаторда Жанубий Ҳиндистондаги эпиграфик битикларда тамил тили ҳам қўлланилган (аникроғи, тамил тилига жуда ўхшаш тил, олимларнинг фикрича, бу тил протамил тили бўлиб, тамил тилининг асосидир). Аммо тамил тилидаги эпиграфик битикларнинг аксарияти илк ўрта асрларга тегишлидир.

Хорижий тиллардаги эпиграфик манбалардан Аҳамонийлар даврига тегишли битиклар ҳам Ҳиндистоннинг қадимги тарихини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Унда Шимоли-ғарбий Ҳиндистон ҳақида қимматли маълумотлар бор.

Қадимги Ҳиндистон тарихи ва маданиятини ўрганишда тадқиқотчилар узоқ давр мобайнида фақатгина ёзма адабий манбаларга суяниб иш юритганлар, эпиграфик битикларга эса иккинчи даражали манба сифатида қаралган. Масалага чуқурроқ ёндашилса бунинг акси намоён бўлади (Қадимги Ҳиндистон тарихига оид ёзма манбаларни инкор этмаган ҳолда, улар асрлар мобайнида қайта кўчирилганида кўчирувчининг объектив ва субъектив ёндашувига боғлиқ ҳолатларни инкор этиб бўлмайди). Мақолада эпиграфик битиклар ҳам биринчи даражали, ниҳоятда қимматли манба эканлигига урғу берилди.

Қадимги Ҳиндистон тарихига оид нумизматик манбалар. Эпиграфик манбалар билан бир қаторда Қадимги Ҳиндистон тарихини ўрганишда нумизматик материал (маълумотлар) ҳам тадқиқотчилар учун ишончли ва муҳим манба ҳисобланади. Чунки Қадимги Ҳиндистон худудидан топилган ва тадқиқ қилинган

тангаларнинг аксарият қисми аниқ датировкага ёки муайян тарихий даврга оид. Кўп ҳолларда нумизматик материал археологик ёдгорликнинг ёшини аниқлашда қўл келади.

Тадқиқотчилар тангалардаги турли тасвирлар ва легендаси қандай металлдан таркиб топгани, вазни, шакли, оғирлигига қараб савдо-сотикда алмашув воситаси бўлган оддий металл бўлакчалари маълум вақт ўтиши билан муайян шаклдаги, аниқ вазнли тангаларга айланиш жараёнларини тадқиқ қилишган. Бугунги кунда тангаларни аниқ классификация қилиш усуллари мавжуд. Масалан, танганинг метали, оғирлиги, шакли, тарқалиш худудига қараб нумизматик материални классификация қилиш мумкин. Тангалар ёрдамида уларнинг шакли ва тарқалиш худудига қараб, Қадимги Ҳиндистон тарихига оид материалларни тартибга солиш мумкин.

Нумизматик манбалар мамлакатнинг сиёсий ва иқтисодий ҳаётини ўрганишда ниҳоятда қимматлидир. Дикқатга сазоварлиги шундаки, Қадимги Ҳиндистон тарихида катта ўрин тутган ҳинд-юнон ва кушонлар даври сиёсий тарихининг катта қисми айнан нумизматик материаллар асосида тикланган, талқин қилинган. Нумизматик материалнинг тарқалиш ареалига қараб (маълум бир танганинг тарқалиш худудига қараб) у ёки бу сиёсий бирлашманинг аниқ худудларини белгилаш имконияти пайдо бўлади. Тадқиқотчилар кушонлар даври чегараларини аниқлашда айнан нумизматик материалга таянадилар.

Бошқа манбаларни инкор этмаган ҳолда биз ҳеч иккиланмай Қадимги Ҳиндистон тарихининг сиёсий тарафига аниқлик киртишда, кўп ҳолларда нумизматик материал ягона манба вазифасини ўтайди дейишга ҳақлимиз, чунки шу даврга оид ёзма манбалар бизни қизиқтирган кўп саволларимизга тўлиқ жавоб бера олмайди. Нумизматик материаллар тадқиқ қилинмаганда биз Қадимги Ҳиндистон сиёсий тарихининг кўп қирралари ҳақида аниқ маълумотга эга бўлмас эдик. Нумизматик материалнинг аҳамияти фақат бу билан чекланмайди, нумизматик матери-

алга қараб, биз давлат тараққиётининг турли жабҳалари ҳақида, хусусан, унинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши ҳақида аниқ маълумотларга эга бўламиз, чунки тангаларнинг зарб қилинишининг ўзиёқ мамлакат, жамият иқтисодий ҳаётининг ривожланганидан далолат беради. Тангаларни ўрганиш жараёнида давлатдаги пул товар муносабатлари ҳақида, тарқалиш ареалини кузатиш орқали давлатнинг куч-қудрати халқаро савдодаги нуфузи ҳақида ниҳоятда қимматли маълумотларга эга бўламиз. Савдо алоқалари билан бир қаторда нумизматик материал чет мамлакатларнинг маълум минтақага таъсир доираси ҳақида ҳам маълумот беради.

Мамлакат маданий ва диний ҳаётини ўрганишда ҳам нумизматик материал Қадимги

Ҳиндистон тадқиқотчиларига катта ёрдам беради. Шунингдек, нумизматик материал филолог ва тилшунослар учун ҳам қимматли манба бўлиб хизмат қилади.

Хулоса қилиб айтганда, Қадимги Ҳиндистон тарихини чуқур ўрганишда эпиграфик ва нумизматик материалларнинг ўрни бекиёсдир. Зеро, бугунги кунда ҳам Қадимги Ҳиндистон тарихини ёритиб берувчи юзлаб асарларнинг асосий ва ишончли манбалари сифатида эпиграфик ва нумизматик манбаларга мурожаат қилинмоқда. Аҳамиятлиси шундаки, бу манбалар Ҳиндистон тарихининг янги қирраларини очмоқда. Шу боисдан ҳам бу турдаги манбаларни тадқиқ қилиш ўз аҳамиятини сақлаб қолган.

САДРИДДИН АЛ-ҲУСАЙНИЙНИНГ “АХБОР АД-ДАВЛАТ АС-САЛЖУҚИЙЯ” АСАРИДА ВАЗИР НИЗОМУЛМУЛК ЗИКРИ

ҚОДИРОВ ЗИКРИЛЛОХОН

Катта илмий ходим-изланувчи, ТошДШИ

Аннотация. Мазкур мақолада араб тарихчиси Садр ад-Дин ал-Ҳусайнийнинг “Ахбор ад-давла ас-Салжуқийя” асари ҳақида маълумот берилган. Асарда Марказий Осиё, Озарбайжон, Эрон ва Ироқнинг Ғазнавийлар ва Салжуқийлар ҳукмронлиги (XI–XIII) давридаги тарихи ҳақида қимматли маълумотлар келтирилган. Мақоладаги Салжуқийлар саройида Алп Арслон (1063–1072) ва унинг ўғли Маликшоҳ (1072–1092) ҳукмронлиги даврида фаолият олиб борган машҳур вазир Низомулмулк ҳақидаги маълумотлар диққатга сазовордир.

Таянч сўз ва иборалар: Салжуқийлар, Маъсуд ибн Маҳмуд, Қоим би амри-л-Лоҳ, Тугрулбек, Алп Арслон, Маликшоҳ, “Ахбор ад-давла ас-салжуқийя”, “Зубдат ат-таварих [фий] ахбор ал-умаро ва-л-мулк ас-салжуқийя”, Абу Али Ҳасан ибн Али Тусий Низомулмулк, Сиёсатнома, ан-Низомия, Аш-Шибл ад-Давла Абу-л-Ҳайжо ал-Бакрий.

Аннотация. Данная статья содержит сведения об арабоязычном труде историка Садр ад-Дина ал-Хусейни «Ахбар ад-даула ас-Селджукийя», содержащему ценные сведения по истории Центральной Азии, Азербайджана, Ирана и Ирака в период правления династий Сельджукидов и Газневидов (XI–XIII вв.) Особый интерес представляют сведения автора о знаменитом визире, Низам ал-Мулке, служившем при дворе сельджукского правителя Алп Арслана (1063–1072) и его сына Маликшаха (1072–1092).

Опорные слова и выражения: Сельджукиды, Маъсуд ибн Махмуд, Каим би амри-л-Лах, Тугрулбек, Алп Арслан, Маликшах, «Ахбар ад-даула ас-Селджукийя», «Зубдат ат-таварих фи ахбар ал-умара ва-л-мулк ас-селджукийя», Абу Али Хасан ибн Али Туси Низам ал-Мулк, Сиясатнаме, ан-Низамия, Аш-Шибл ад-Даула Абу-л-Хайжа ал-Бакри.

Abstract. This article is devoted to historical work “Ahbar ad-davla as-Saljukiyya” by historian Sadr ad-Din ibn al-Husayni, which has important significance for the history of Central Asia, Azerbaijan, Iran and Iraq in period of Saljuks and Gaznevids (XI–XIII centuries.). The author gives us an interesting information about biography of Nizam al-Mulk – chief vizier of Saljuk rulers Alparslan (1063–1072) and his son Malikshakh (1072–1092).